

Василь
КРАС

*Матарський
бранець*

Харків
«ФОЛІО»
2025

Розділ 1

ДО НІЖИНА

1

Початок літа 1657 року оповив Сіверщину*¹ небаченою спекою.

Невелике містечко потонуло в лінійній духоті червневого ранку. Яскраве сонячне проміння сліпило очі й змушувало мружитися.

Річка Борзенка ще віддавала прохолоду, але ось-ось мала поступитися красеню-сонцю, яке впевнено сходило й забирало останні краплини вологи з повітря.

Битим шляхом, що в'юнився берегом річки, повільно рухався невеликий кінний загін.

У вершниках, двоє з яких їхали попереду, а троє замикали колону, було легко впізнати борзнянських козаків сотника Петра Забіли*.

Невисокий опецькуватий козак, який рухався позаду, позіхнув, прикрив рот долонею, ніби відганяв рештки сну.

— Іване! Най матері твоєї ковінька! Передай Юрасю, щоб боржій* рухалися, бо пані Оксана буде незадоволена, якщо запізнимося до початку свят!

— Ти, пане Тарасе, не лайся у Святу неділю. Скільки разів говорив тобі протопіп* отець Василь, що потрапиш до Вельзевула в пекло за різні погані словечка, — невдоволено буркнув той, але принукав коня й поскакав уперед.

Тарас Завірюха задоволено провів поглядом богатирську постать свого товариша, який поспішав із наказом у голову колони. Перебрав погляд на останні хати на околиці Борзни*, перехрестився. На вікнах викладено свіжоспечений хліб, на

¹ Зірочка тут і скрізь далі вказує, що це — рідкісне чи застаріле слово й що його значення можна знайти в додатку в кінці книги.

деревах вивішено полотно. «Мерці гостюють», — пробурмотів собі під ніс. Кинув погляд на бездонний вир річки Борзенки, поруч з якою проїжджав, моторошно повів плечима, та ще раз перехрестився. «Чи не вискочить русалка з води, та не потягне мене? Цього року, мабуть, багато їх буде, — подумав про себе, — бо бач, який урожай очікується».

У скроню раптом стрільнув біль — у голові загуло. «Чортів крамар*, матері його ковінька, щось таки підлива в мальвазію*. Повернуся до Борзни, виведу його на чисту воду...» Спіймавши себе на думці, що знову згадує чорта, Тарас перехрестився втретє, підстобнув коня й догнав повіз*.

— Чи не маєте, пані Оксано, якихось побажань? — запитав у молодой вродливої жінки, що зручно примостилася в повозі й плела вінок із роменок*.

— Ми маємо!

— Ми маємо, дядьку Тарасе! — в один голос закричали двоє хлопчиків, які сиділи поруч із жінкою, ще й були дуже схожі на неї.

Жінка, яку Тарас назвав Оксаною, сестрінка* борзнянського сотника Петра Забіли, була надзвичайно вродливою. Тільки щедра Сіверщина могла подарувати світу таке неземне, ангельське творіння. Вінцем краси були очі. Виразні, бездонні, із ледь-ледь помітною іскоркою таємниці, вони зачаровували.

Дітлахи були схожі, як дві краплі води.

Два роки тому, щойно Тарас Завірюха став на службу до сотника Петра Забіли, він тривалий час плутав, хто з хлопчиків Петрик, а хто Максим. Що насамперед помічалось в них — це очі, такі ж, як в Оксани. Очі, які неможливо порівняти з іншими. Та згодом виявилось, що хлопчики схожі тільки зовні, а вдачею вони зовсім різні.

— Дядьку Тарасе! А можна на вашому Орлику поскакати? Ну трішки, я тільки до Оленівки*. Татко обіцяв, як повернуться із Січі, подарувати мені такого ж коня. А Орлика я люблю, — тараторив і розмахував руками Максим.

— Дядьку Тарасе! А ви візьмете мене на чати? Ви обіцяли! — просив Петрик.

— Хлопчики! Тихіше! Не нападайте так стрімко на дядька Тараса. Будьте стриманішими, а то що про вас подумає пані Ганна, та й Оленці ви не сподобається, — нагримала Оксана. — Ви пам'ятаєте Оленку, хлопчики?

— Пам'ятаємо!

— Пам'ятаємо!

— Хоч вона й дівчинка, але ми з нею дружимо, — наперебій вигукували Максим та Петрик.

У цей час повіз порівнявся зі старим зачеврітим* деревом, на самій верхівці якого побудували своє гніздо лелеки.

Візниця, який правив двійкою, насунув солом'яний бриль на очі, підкрутив сивий вус і приєднався до розмови:

— Скоро й молодняк полетить. Бачите, як махають крилами та підстрибують? Гарні птахи. До гнізда завжди навесні прилітають, дідизну* поважають. Як повернемося з Ніжина, ласкаво прошу, пані Оксано, із Максимом та Петриком до мене на пасіку, пригощу вас якнайліпшим забоценом*.

— Ви, діду Панасе, і мене не забудьте запросити. А найголовніше — окрім забоценя*, приготуйте гарненьке барило* варенухи*, — лукаво примружився Завірюха.

— Та тобі, гаспиде*, боюсь одного барила не вистачить. Пам'ятаю, минулого року, на Спаса, ти так захопився варенухою, що завалив мені два вулики. Ледве врятував тебе від розлючених бджіл. Звісно ж, було: із варенухою до бджіл не лізь. Ото сталась okazія* впродовж тижня бачити твою пику, Тарасе! — зайшовся сміхом візниця.

Знаючи бажання пані Оксани швидше зустрітися з подругою, усі почали поспішати.

Проїхали повз вітряк, який поволі скрипів крилами.

Сонце, здавалося, застигло просто над головою. Воно безжалісно палило все живе й неживе навкруг. Справжнісіньке тобі пекло. Земля розпалилася, наче тільки-но вийнятий із печі хліб. Тиша, ані найменшого подиху вітру. Усі дуже стомились і від дороги, і від сонячного пекла.

Здоровань-козарлюга Іванко Барабаш дедалі частіше витирав спітніле чоло долоньками. Тарас Завірюха вкотре

проклинав крамаря та його мальвазію. Петрик і Максим давно спали біля пані Оксани.

Та ось цибатий* Юрась Кремень, який рухався попереду невеликого загону, призупинився. Певний час пильно вдивлявся вдалечінь, потім голосно вигукнув:

— Братове! Бачу золоті бані нового собору Святого Миколая! До Ніжина версти* чотири залишилося!

Усі оживилися. Скоро місто, та й обідати давно пора.

Через деякий час до слуху мандрівників донеслося бамкання* дзвонів міста.

Дорога, яка пролягала попереду, чудернацькою петлею оминала останні болота. І ось перед очима людей постало місто у всій своїй красі. Високі товсті мури фортеці, над якими величаво здіймалися одинадцять веж, були надійним захистом для її мешканців. Фортецю оперізував глибокий рів, заповнений водою. Стрімкий вал навколо цитаделі*. Розташовані на стінах десятки картавн* та фальконетів* справляли враження грізної неприступної твердині.

Коли наблизилися до міста, Тарас Завірюха, який неодноразово бував у Ніжині, упевнено очолив загін і спрямував його мостом через рів до головних воріт.

Максим та Петрик прокинулися й із цікавістю споглядали на грізне, не знайоме їм місто.

Порівнялися з головними воротами. Максим запитав:

— Матусю, а що то за такий дивовижний козак зображений на воротах?

— То зовсім не козак, Максиме. На воротах міста його герб. А на гербі зображений Святий великомученик Георгій Побідоносець*. Той, кого ти назвав козаком, він і є. Бачиш, у які шати* вбраний, і піку в руці тримає. Це, хлопчики, символи міста та нашої християнської віри, — сказала Оксана.

На вулицях багатотисячного міста сьогодні людно. Усі у святковому одязі. Повсюди чути пісні й сміх.

Перетнули майдан і повернули праворуч.

Невдовзі Тарас зупинив свого огира* біля поважного на вигляд будинку. Прудко зіскочив із коня й подав знак своїм спішитися.

— Приїхали, — мовив коротко, допомагаючи пані Оксані зійти з повоза. Максим та Петрик кулею позіскакували й крутилися, як дзиги, поруч. Останнім поволі зійшов дід Панас. Поправив пістоля за поясом, відшукав поглядом собор Святого Миколая і тричі перехрестився.

Почувши метушню біля дому, на ганок вийшла жінка середніх років, мабуть, із челяді.

Окинула поглядом приїжджих і радісно зойкнула:

— Ой! Боже мій! Які дорогі гості! Та невже це ви, пані Оксано? Ой! Тарас Завірюха! А хто ці маленькі грізні козачки? Невже це Максим та Петрик? Та як же швидко ви попідростали! От пані Ганна зрадуються*! Прошу... прошу, гості дорогі, до оселі. Давно вас чекаю. Маю розпорядження пані полковниці щодо вас, — розчулено тараторила жінка.

— Кіньми займеться Микита. То наш ясельничий*, — мовила, коли побачила стурбований погляд Тараса, якого той кинув на свого Орлика.

Пройшли до світлиці.

Мелашка, так звали економку* в маєтку ніжинського полковника Григорія Гуляницького*, запросила гостей до столу. Подала знак челяді, і за хвилину на столі з'явилися різні яства. Тарас задоволено хмикнув, уперши погляд у здоровий глиняний жбан*, по вінця наповнений варенухою.

Зголоднілі дорогою гості накинулися на їжу.

Тарас Завірюха підсунув ближче до себе тацю з великими смаженими карасями, запеченими в сметані. Раз по раз запивав їх ароматним напоєм із високого келиха. Не відставав від нього й Іванко Барабаш, який їв за трьох, а пив за п'ятьох.

Заради справедливості потрібно сказати, що стравами, якими ломився стіл, легко було нагодувати добрі дві дюжини зголоднілих козаків.

Окрім уже згаданих карасів, на столі були: холодець, зварений із величезних голів линів; запечений у капустяному лис-

ті сом; м'ясна печеня-жаренка; гречані млинці з медом; локшина з молоком; голубці з квашеної капусти та ще багато чого.

Щойно трохи втамували голод, пані Оксана запитала Мелашку:

— А де ж сама пані Ганна? Їй достеменно* було відомо про наш приїзд. Чому ж вона нас не зустрічає? Чи не трапилося чогось лихого, не дай Боже?

— Трапилось! — лукаво примружила очі Мелашка. — Але радісне. Два дні тому отримали звістку із Чигирина, що пан полковник із вашим чоловіком дорогою із Запорозжя мали засвідчити повагу нашому гетьману Богдану та доповісти, що вийшло зі справи, з якою були на Січі. Потому прямують до Ніжина. Пані полковниці було велено зробити деякі приготування на їхньому хуторі, недалеко від міста. От вони й поїхали, щоб власноруч усе перевірити. Ви ж добре знаєте полковника: він не терпить, якщо його вказівки не виконуються, — повідомила економка.

В Оксани радісно забилося серце. Пів року тому її чоловік Арсен Перепечай разом із ніжинським полковником Григорієм Гуляницьким відбули спочатку до Чигирина, а потім аж на саме Запорозжя в справах гетьманства. Приїзд коханого чоловіка в рідні краї, до сім'ї, звісно ж, був дуже приємною новиною для неї.

— Петрику! Максиме! Татко повертається, — схвильовано мовила вона до своїх дітей.

— Татко, татко приїжджають!

— Подарунки привезуть! — повскакували, заметушилися хлопчики.

Здавалося, радості не було меж. Усі присутні давно чекали повернення Арсена та полковника Гуляницького.

— А коли має прибути господиня? — поцікавився Завірюха.

— Обіцяла завтра до вечерні*, — відповіла Мелашка. — А ще говорила, якщо ви не будете занадто втомлені, то вона буде дуже рада бачити вас на своєму хуторі, бо не терпить її зустрітися з пані Оксаною. До хутора тут рукою сягнути —

верст сім, не більше. Якщо поїдете, то конюший Микита покаже дорогу.

— Поїдемо й негайно! — наказним тоном повеліла Оксана.

Передчуття скорого побачення з Арсеном та близька зустріч зі своєю найкращою подругою, яку давно не бачила й із якою так багато є про що поговорити, спонукали її до швидких дій.

По обіді всі почали збиратися в дорогу на хутір. Збори не зайняли багато часу, і вже скоро невеликий загін виїхав за місто й повернувся на захід.

На небі з'явилися хмари, подув свіжий прохолодний вітерець.

Микита впевнено показував дорогу, яка то плуталася берегом річки, то віддалялася від неї, оминала болота та зарослі очеретом плавні*.

Невдовзі дорога вивела на схил пагорба, який нависав над річкою. На самій вершині пагорба розкинувся невеликий хутір, який із двох боків омивався річкою. Побудували його в місці, сприятливому для захисту від непрошених гостей. Уся територія хутора була огорожена високим забором із добре підігнаних та загострених на кінцях колод. Чотири дерев'яні вежі здіймалися над частоколом на кожній із його сторін. За огорожею проглядався статний будинок із розцяцькованим входом, господарські будівлі для худоби та комори для різного майна. Високий дерев'яний журавель свідчив про наявність криниці.

— Справжня тобі фортеця! — сказав Тарас. — Та й охорона на вежах не дримає. Ба, нас уже запримітили.

Підїхали до міцних дубових воріт. Зупинилися.

Микита постукав залізним молотком, що висів на брамі.

— Хто такі? Чого вештаєтесь у Святу неділю? Забирайтеся звідси геть! Не дозволяється нікого пропускати! — почувся грізний голос із вежі над воротами.

— Це я — Микита, ясельничий пана полковника! Зі мною гості до пані Ганни. Маю розпорядження доправити їх на хутір, — голосно крикнув у відповідь.

— А ну відійди далі від воріт, щоб я тебе краще розгледів, — пом'якшав голос на вежі.

Микита відійшов від воріт, став проти сонця, даючи можливість вартовому роздивитися його.

— Ба! Справді Микита. Хлопці! Мерщій відчиняйте браму. Гості завітали! — розпорядився чатовий*.

Ворота швидко скрипнули металевими шпугами на товстих ушулах*.

Під'їхали до головної будівлі. Прив'язали коней до недавно вкопаної конов'язі*.

Назустріч прибулим вийшов невисокий чоловік, гарно вбраний, із дорогою шаблею при боці. Правильні риси обличчя, короткі сильні руки, якими він увесь час розмахував, у поєднанні з дорогим одягом мали б викликати пошану. От тільки погляд невеликих прищурених очей, які постійно бігали, ніби не могли зупинитися, не дуже спонукав до цього. Рухи рук та манера поведінки вказували на те, що чоловіку звично віддавати накази.

— Хто дозволив відчинити ворота? — гримнув він на підлеглого. — Розбестилися тут, трясця вашій матері! — надалі кричав і розмахував руками, аж поки не підійшов до прибулих.

— Сотник надвірних козаків* полковника Гуляницького — Степан Загорулько! Хто такі, та чи маєте глейта*? — звернувся він до Завірюхи, вбачаючи в ньому старшого.

Угледів Микиту й поманив його пальцем, щоб підійшов ближче.

— Це ти, Микито, порушуєш мені дисципліну? Якого біса приперся надвечір? Чи свято в місті вже закінчилося? — перекинувся начальник охорони на конюшого. — Що за люди з тобою?

Та отримати відповідь на свої запитання сотник не встиг.

— І що це за гамір ви вчинили, пане Загорулько? — пролунав ніжний, але владний голос із ганку.

Повільно переступаючи східцями, до конов'язі попрямувала вродлива молода жінка, одягнена за звичаєм багатих

польських пані. Погляд її виразних карих очей зупинився на Оксані. Одразу забула про манеру триматися з підлеглими, кинулася в обійми до подруги. Жінки обмінялися поцілунками, засипали одна одну запитаннями. Коли перша радість від зустрічі трохи спала, дійшла черга й до Максима з Петриком. Нагородивши обох численними поцілунками та похвальними речами, пані Ганна, а це, звісно, була вона, запросила гостей до будинку.

Челядникам наказано розташувати прибулих відповідно до їхнього положення в суспільстві. Не забули й про Тарасового Орлика.

Пані Ганна ще раз дала вказівки сотнику про підготовку хутора до зустрічі полковника Гуляницького. Звернула увагу на посилення сторожі. Два дні тому вістовик*, що прибув із Чигирина, повідомив про невеликий кінний загін татар, який начебто запримітили за сорок верст від міста. Правда чи неправда, та, як кажуть: «Береженого Бог береже».

Роздавши вказівки, Ганна звернулася до Оксани:

— Як влаштуєтеся, прошу дорогу подругу до вітальні. Вечеря буде через дві години. Тоді й новини обміркуємо. А зараз, сотнику, проведіть Максима з Петриком у кімнату до Оленки та скажіть економу, щоб придивився за дітьми, — повеліла господиня.

За дві години всі зібрались у вітальні. Крім Оксани, господиня запросила Тараса Завірюху і його друзів Іванка Барабаша та Юрся Кременя. По другий бік столу, навпроти Тараса, поважно розсівся сотник Загорулько.

Смачні страви й напої на різний кшталт* поволі розвіяли стриманий настрій.

Тарас запитав дозвіл у пані Ганни, дістав кисет і люльку. Смачно потягнув дим із чубука*, став прислухатися до розмови, що тільки зав'язалася між подругами.

Мова, звісно, пішла про чоловіків, які мають завтра-післязавтра повернутися з довгого відрядження. Чутки про хворобу гетьмана Богдана давно дісталися Ніжина, але як там насправді, має вияснитися з прибуттям полковника.

Гуляницький та Перепечай мусили вирішити низку військових питань у Запорожжі, потім — зробити доповідь гетьману. Крім того, борзнянський сотник Петро Забіла доручив своєму писарю, чоловіку Оксани, дізнатися, які настрої панують на Січі — і серед низового товариства, і серед старшини. Ще одне завдання для Перепечая — це настрої в самому серці Гетьманату. Хитрий Забіла не має права на помилку, якщо справа дійде до виборів нового гетьмана.

Доля ніжинського полковника багато в чому також залежала від Богдана, із яким вони були в хороших стосунках.

Пані Ганна повідомила, що Гуляницький може прибути вже завтра по обіді. Сотник Загорулько насторожився. Це не залишилося непоміченим господинею.

— Ви, пане сотнику, незадоволені приїздом полковника? Щось не виконано із моїх доручень?

— Бог із вами, пані Ганно! Що вам таке здається? Радий! Дуже радий! А всі накази виконано повною мірою, — замахав руками сотник, зачепив на столі кухоль із хмільним напоєм і звалив його на підлогу.

— Та не махайте ви так руками, — не втримався Тарас, — а то нагадуєте мені татарського мурзу* Тахтара, у якого я пробував у полоні два роки. Так я його позбавив такої звички. Тепер, якщо махає, то однією.

Козаки дружно розсміялися. Добре знали цю історію і не тільки знали, а й були її учасниками. Загорулько скривився, але промовчав.

Жінки знову заговорили про гетьмана. Долетіли чутки, що його отруїли якимось зіллям, начебто поляки, після невдалого походу на Варшаву в союзі з королем шведським Карлом і князем семигородським Ракоці*.

Завірюха, який особисто відповідав за безпеку Оксани та її дітей, дав знак друзям підводитися.

Подякували господині за вечерю та теплу зустріч і попрямували до дверей. Запитав дозвіл та полишив вітальню й сотник надвірних козаків. А подруги ще довго сиділи, то згадуючи спільне минуле, то розповідаючи останні новини...

Зміст

<i>Розділ 1. До Ніжина</i>	6
<i>Розділ 2. Напад на хутір</i>	16
<i>Розділ 3. Погоня</i>	39
<i>Розділ 4. Ор-Капу</i>	72
<i>Розділ 5. Борзна. Ніжин. Чигирин</i>	102
<i>Розділ 6. На шляху до Кафи</i>	123
<i>Розділ 7. Січ</i>	154
<i>Розділ 8. Татарський бранець</i>	211
<i>Розділ 9. Мгарський монастир</i>	244
<i>Розділ 10. У пошуках Катерини</i>	278
<i>Розділ 11. Побратими</i>	303
<i>Розділ 12. Лубни</i>	336
<i>Розділ 13. Янек Сулковський</i>	369
<i>Розділ 14. Скарб Яреми Вишневецького</i>	400
<i>Розділ 15. Лиходії</i>	439
<i>Розділ 16. На морських хвилях</i>	488
<i>Пояснення застарілих і маловживаних слів, власних назв та імен</i>	528